

Saksa Ordu Liivimaal: kuidas nad valitsesid?

Bernhart Jähnig. *Verfassung und Verwaltung des Deutschen Ordens und seiner Herrschaft in Livland, Münster, 2011. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 16), 333 lk.*

Balti ajalookomisjoni väljaannete sarjas on ilmunud põhjanev kokkuvõte Saksa Ordu Liivimaa valduste ajaloost. Tegu on tähelepanuväärse esmakäsitlusega, sest keskaegse Liivimaa poliitilises ajaloos on seni olnud tähelepanu all kas kogu maa tervikuna või on keskendunud mõnele institutsioonidele, nagu rüütelkonnad, linnad, maa- ja linnadepäevad. Liivimaa eri harruste, ordu ja piiskopkondade valitsemise diferentseeritud käsitlemist on seni olnud ette näidata vaid tükati.

Bernhart Jähnig (s. 1941) on staažikas Preisimaa ajaloo uurija, kelle elu on olnud seotud endise Königsbergi arhiiviga. Noore arhivaarina asus ta Königsbergi kogudega tööle Riiklikku Arhiivilaagrisse Göttingenis ning järgnes neile kollektsoonidele, kui arhivaalid praegusesse asukohta, Preisi Kultuuripärandi Salajasse Riigiarhiivi Berliinis ümber paigutati. Töö Königsbergi arhiiviga on teinud Jähnigist väga mitmekülgse Preisimaa ajaloo tundja. Aastaid juhatas ta Lääne- ja Ida-Preisi ajalookomisjoni, mida võib pidada Balti ajalookomisjoni suuremaks vennaks. Jähnigi uurimuste raskuspunkt on olnud Preisimaa keskajas, orduajas, nagu see meilgi oli. Ja just siit, Saksa Ordu juurest jõuame ka Jähnigi Liivimaa-huvi juurde: juba Jähnigi doktoritöö käsitles Saksa Ordu preestervenda ja Riia peapiiskoppi Johann von Wallenrodet, sellele on järgnenud terve rida artikleid Liivimaa keskajast.¹ Käesoleva raamatu käekäik on olnud kahjuks konarlik. Käsikiri oli oma üldjoontes valmis 1990/1991, kuid mitmel autorist olenemata põhjusel selle avaldamine viibis. Juba asjaolu ise,

et see nüüd ümbertöötatud ja kaasajastatud kujul ilmub, näitab, kui väga sellisest käsiraamatuomadustega kokkuvõttest puudust on tuntuks.

Jähnigi raamatu sisuks on Saksa Ordu Liivimaa maahärruse ülesehituse ja toimimise kujutamine. Kuigi härrus (*Herrschaft*) on ka keskajal pruugitud sõna, ei kasutatud seda siis veel abstraktse kategooriana, vaid sellega tähistati mis tahes konkreetset ülemapositioni. Tänapäevane medievistika on härruse mõiste võtnud kasutusele vägivallamonopoli väljakujunemisele eelnenud riiklike moodustiste kohta, rõhutamaks seda, et keskaegsel võimul polnud veel kõiki tänapäeva riigi omadusi. Jähnigi töösuuna määratlemiseks on oluline ka pisut peatuda mõistel *Verfassung* ('põhikord', ka 'konstitutsioon'). Keskaegsel härrusel ei olnud konstitutsiooni meie tänapäevases mõttes, kuid ometi oli selle elu korraldatud nii kirjutatud kui ka kirjutamata seadustega, mis kokku moodustavad ükskõik kui ebamäärase, aga ikkagi süsteemi. Väga paljude keskaegse tsivilisatsiooni nähtuste mõistmiseks on vaja seda süsteemi tunda. Just sellega tegelebki põhikorraajalugu (*Verfassungsgeschichte*), mis on saksa keeleruumis omaette suur „tööstusharu” ja ühendab endas aspekte institutsioonide, ideede ja õiguse ajaloost.

Jähnigi raamatu ülesehitus on loogiline ja selge. Esmalt räägib ta Saksa Ordu Liivimaa maahärruse alustest (sh. Mõõgavendade pärandist) ja selle härruse laiendamisest ning liigub edasi linnustevõrgu ja kirikuvalitsemise küsimuste juurde. Mahuka osa moodustavad ordu hierarhia ja personalipoliitika käsitlus. Edasi eristab autor orduhärruse valitsemisel kahte tasandit, esiteks, keskvalitsust, ning teiseks, kohalikku haldust. Raamatu lõpetab lühem peatükk kohtukorraldusest orduvaldustes. Nagu kinnitab autor ka ise, on tema eesmärk põhikorraajalugu, mitte Saksa Ordu üldajalugu, ning tagaplaanile on jäänud sellised vaimuliku rüütliordu jaoks olulised aspektid nagu spirituaalsus, kunst, majandus, vasallid, talupojad ja sõjandus, kuigi viiteid nimetatud nähtustele leiab läbivalt kogu teosest. Jähnigi töö ajaline raskuspunkt on esiteks keskaegse Liivimaa rajamisfaasil, 13. sajandil, mil pandi paika piiskoppide ja ordu vaheline võimustusüsteem, ning teiseks n.-õ. klassikalisel orduajal, 14.–15. sajandil, mille puhul allikad lubavad orduhalduse argipäeva detailsemat kujutamist. Kuigi käsitlus katab kogu orduaega,

¹ Preussische Landesgeschichte. Festschrift für Bernhart Jähnig zum 60. Geburtstag, herausgegeben von Udo Arnold, Mario Glauert und Jürgen Sarnowsky. Marburg, 2001.

tuleb tunnistada, et 16. sajandi osas jääb see paljuskki punktiirsemaks. Viimase põhjus peitub nii ordu varauusaegses muutumises kui ka vastava perioodi kohta käivate eeltööde vähesuses.

Jähnigi kõige tugevamad küljed on toetumine ühelt poolt mahukale saksa põhikorraajaloo uurimistraditsioonile, teiselt poolt Saksa Ordu Preisimaa valitsemise detailsele tundmisele. Säärane taust võimaldab tal demonstreerida mitte ainult seda, mis oli Liivimaa halduses sarnane mujal saksa kultuuriruumis looduga, vaid ka seda, miks Liivimaa poliitiline süsteem oli just selline, nagu ta oli. Liivimaa kujunemise ja kogu selle keskaja poliitilise ajaloo mõistmisel on Saksa keisririigi tausta teadmine hädavajalik, pärines ju just sellest maailmast valdav osa keskaegse Liivimaa poliitilisi tegijaid. Jähnig näitab, kuidas Saksamaal toimunud muutused valitsejate enesepildis ja härrusarusaamades leiavad kajastumist ka Liivimaal. Näiteks kui keiser Friedrich I Barbarossa ajal oli härrusürimates esmatähtis maahärra kohutupidamisõigus, siis tema lapselapse Friedrich II ajal defineeritakse maahärrust pigem omandina, Liivimaal omakorda võib märgata jälgi nii vanemast kui ka kehtestuvast uuest arusaamast (lk. 25 jj.). Näiteks kui Rooma kuurias alates paavst Gregorius VII-st on täheldatav tendents kasutada järjest rohkem feodaalset terminoloogiat kiriku võimu kirjeldamiseks, siis samasugune tendents on nähtav ka Liivimaa piiskoppide välja antud ürikutes (lk. 28). Liivimaa härruste kehtestamisfaasi ürikute tõlgendamine on valmistanud peavalu paljudele, tihtipeale on juhtunud, et ühe või teise fraasi külge on riputatud raskeid teoreetilisi konstruktsioone. Jähnig meenutab meile aga, et nihked on toimunud mitte ainult sõnade tähendustes, vaid et ka ürikute keelekasutus ei pruugi alati olla süstemaatiline: kord kasutatakse näiteks sõna *feudum* umbmäärase annetuse tähenduses, kord lääniõigusliku sideme tekitaja mõttes täie termini rangusega. Keskaegse Liivimaa poliitilise süsteemi loomise aegsetes ürikutes (nii nagu keskaegsetes ürikutes üldse) ei tule muidugi ette mitte ainult sõnastuslikku ebaühtlust või mitmeti mõistetavusi, vaid ka kääre ambitsioonide ja tegelikkuse vahel.

Jähnigi raamat seostab keskaegse Liivimaa Ordu arengu nii selle lähima sugulase Preisimaa kui ka laiemalt Saksa keisririigiga. Liivimaal ilmnevad küll mõned selle asendist tulenevad omapärad, kuid põhimõtteliselt toimuvad siinsetes härrustes samasugused protsessid mis mujalgi. Kui keisririigis allutatakse hiliskeskajal osa piiskoppe ilmalike võrude poolt, sest kirikuvalitsemist (*Kirchenvogtei*) peetakse maahärruse

loomulikuks osaks, on ootuspärane, et ordu tahab samuti oma maahärrust Liivimaal laiendada, püüdes piiskopkondi oma eestkoste alla painutada. Liivimaa hiliskeskaja härruste konfliktide puhul ei ole asi seega ühe või teise osapoole endeemilises riikuses, vaid maahärruste loogilises konsolideerimispüüdes. Kui Liivimaal jäävad vürst-piiskopid alles, siis samamoodi on õnnestunud oma staatus säilitada ka mitmetel piiskoppidel keisririigis (lk. 77–78).

Liivimaa keskaja uurimise puhul kipub uurijate fookus pigem langema Liivi- ja Preisimaa orduhärruste erinevustele kui sarnasustele. Loomulikult oli ordu positsioon mõlemal maal erinev: Preisimaal nautis ordu vaieldamatut hegemoonirolli, Liivimaal oli ta vaid üks maahärradest. Jähnigi raamatu teeneks tuleb aga lugeda selle esiletõstmist, et Preisi võrdlusmaterjali kasutamine võib Liivimaa orduajaloo uurimisel siiski osutada vägagi viljakaks. Ordu organisatsioon ja selle maahärrus olid ju mõlemal maal sarnase ülesehitusega.

Võrdlusvõimalused Preisimaaaga sõltuvad muidugi sellest, mida konkreetset uuritakse. Näiteks kihelkonnakirikute-võrgu kujunemise poolest erineb Liivimaa Preisimaast oluliselt, sest viimases mängis sakraalmaastiku kujunemisel olulist rolli saksa talupoegkonna kolonisatsioon. Jähnig leiab aga sellegipoolest võimaluse Liivimaa olusid kõrvutada Preisi kirdepoolse provintsi Samlandiga, kus kolonisatsiooni ei toimunud (lk. 111).

Preisi materjali abil on igal juhul võimalik katsetada lünkade täitmist allikate kehvast säilimisest kammitsatud Liivimaa haldusajaloos. Preisimaa orduharu arhiiv, mis samuti on ajaloo jooksul kandnud kaotusi, on Liivimaa omast võrreldamatult paremini säilinud. Kui hõre on Liivimaa allikaline baas, võrreldes Preisiga, paistab Jähnigi raamatus eriti välja asjaajamise kirjalikustumise kirjeldusest (lk. 217–220) või ka majandust puudutava dokumentatsiooni võrdlusest (lk. 192 jj.).

Liivimaa keskajaurimises on maahärrade valitsemispraktikate omavahelised erinevused pigem olnud tagaplaanil. Enamasti nähakse Liivimaad tervikuna ja selle isandaid ühtse ülemuste massina (ja kurdetakse selle terviku sisetülide üle). Jähnigi raamat käsitleb ordu omapära ning kritiseerib varasemaid autoreid, kelle töödes kohtab piiskoppide ja ordu halduspraktika vähest diferentseerimist (lk. 201, 197.) Sellega osutab Jähnig, kui palju on veel teha teiste Liivimaa härruste sisemise elu tundmaõppimiseks.

Autor on üldjoontes käskkirja valmimise ja

ilmumise vahele jääva aja jooksul edenenud teadusega suutnud sammu pidada ja arvestada ka kõige värskemaid uurimusi orduajaloo vallast. Kasutatud kirjanduse seas torkab siiski silma saksakeelse ajalookirjanduse kesksus, mis on muidugi teemat arvestades ka täiesti ootuspärane. Paraku on just viimastel aastatel Baltikumi keskajast järjest rohkem kirjutatud ka teistes keeltes. Näiteks on rahvusvahelises ristsisõjauurimuses pööratud tähelepanu Liivimaa ristsisõjale ning vaatamata erinevatele uurimishuvidele oleks ehk sellelt suunalt võinud viitamisväärsset leida. Viimastel aastatel Skandinaavias toimunu leiab Jähnigil kasutamist juhuslikult (nagu näiteks „*Castella Maris Baltici*” sari) või on jäänud täiesti kahe silma vahele, nagu näiteks Gotlandi Ülikooli poolt juhitud projekti „*Culture Clash or Compromise*” arvukad publikatsioonid. Ka kitsamalt endisel Liivimaal viimastel aastatel avaldatu on jäänud autoril tähelepanuta. Näiteks oleks võinud linnuseid puudutavas peatükis kasutada selle ala viimast saavutust, Ieva Ose mitmekõitelist Läti linnuste teatmikku² või ordualade maksustamise puhul osutada vakuse-institutsiooni üle peetavatele vaidlustele.³ Muist ordualade majandamise seisukohalt olulist kirjandust, näiteks Herbert Ligi käsitus talurahva koormistest⁴ või Jevgenia Nazarova raamat Liivimaa vabatalupoegadest,⁵ on jäänud ilmselt ka keelebarjääri taha.

Need kiuslikud viited ei kahanda Jähnigi raamatu üldist väärtust. Tegemist on väga õpetliku sissevaatega keskaegse Liivimaa ajalukku Saksa keisririigi põhikorraajaloo ja Saksa Ordu ajaloo perspektiivist. Käesoleva raamatu peategelane on kahtlemata Saksa Ordu. Kuid kui arvestada, kui-võrd oluline tegelane oli ordu meie keskajas, tuleb seda raamatut kindlasti soovitada igaühele, kes tahab süveneda keskaegse Liivimaa ajalukku.

Juhan Kreem

² I. Ose. Latvijas viduslaiku pils, kd. 1–4, Rīga, 1999–2004. Ordulinnuseid käsitleb kd. 3, ilmunud 2002. aastal.

³ V. Lang. Die Wacke im vorzeitlichen und mittelalterlichen Estland. Ein Beitrag zur Erforschung der vorzeitlichen Bodennutzung und des Steuersystems. – Forschungen zur baltischen Geschichte 1(2006), lk. 7–28.

⁴ H. Ligi. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn, 1968.

⁵ E. Nazarova. Istorija lejmannov v Livonii. Mestnoe zemlevladienie v Latvii i Ėstonii XIII–XVIII vv. Moskva, 1990.